

БІЛІНГВІЗМ ТА АСПЕКТИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

В умовах глобалізації дедалі актуальнішою стає потреба забезпечення ефективності міжмовного спілкування, що зумовлює спрямованість мовознавчих студій на поглиблене вивчення проблеми взаємодії та взаємовпливу контактуючих мов, формування та функціонування білінгвізму. Сучасний етап лінгвістичних досліджень характеризується вивченням особливостей функціонування мови як комунікативного коду, сучасної мовної ситуації, мовної варіативності.

В лінгвістичній літературі, присвяченій питанням мовних контактів, існують суперечливі або й діаметрально протилежні підходи щодо сутності та природи явища білінгвізму, трактування терміну, яким воно позначається, класифікації типів білінгвізму, а також аспектів його дослідження. Метою цієї статті є узагальнення різних підходів до розгляду природи виникнення білінгвізму та аспектів його вивчення.

Білінгвізм або двомовність у лінгвістичному трактуванні визначається як практика почергового використання двох мов [Вайнрайх, 1979:22; Mackey, 1968:555; Romaine, 2004:12]. При цьому вказується на головну рису цього явища — функціонування двох мов у спілкуванні одних і тих самих носіїв. Ця обставина особливо важлива, оскільки взаємодія систем реалізується лише у їх функціонуванні. Для низки дослідників [Щерба, 2004:313-318; Герд, 2005:35] білінгвізм — це здатність тих чи інших груп населення спілкуватися двома мовами залежно від ситуації чи обставин. У словниках лінгвістичних термінів білінгвізм розглядається як однаково досконале володіння двома мовами в різних умовах спілкування [Ахманова, 2005:125; Розенталь, Теленкова, 1985:63]. Уважаючи білінгвізмом добре володіння і національною мовою, і мовою міжнаціонального спілкування, В. Русанівський наголошує, що розвиток двомовності аж ніяк не є перепоною на шляху розвитку національних мов, навпаки, явище білінгвізму може бути одним з важливих джерел подальшого розвитку національних мов [Філософські питання, 1972:160].

Проте, незалежно від існуючих підходів до тлумачення терміну “білінгвізм”, наявне різноманіття наукових поглядів щодо його сутності та природи можна розділити на дві групи. Перша концепція трактує білінгвізм як однаково вільне володіння двома мовами, в той час як друга концепція допускає значні відмінності в знанні двох мов та наявність у білінгва різних ступенів (від низького до високого) володіння нерідною мовою, хоча й передбачає користування набутою мовою в ситуації спілкування з носієм мови. Ці дві концепції відображають вузьке й широке розуміння двомовності. Так, низка дослідників [Блумфілд, 1968:61; Walters, 2004:62] вважають, що термін “білінгвізм” можна використовувати лише в тому випадку, якщо володіння другою мовою наближається до володіння рідною. Інші вчені [Розенцвейг, 1972:11; Nakuta, 1986:4; Haugen, 1972:99-102; Diebold, 1961:97-112], навпаки, стверджують, що за умов білінгвізму ступінь володіння однією з мов може бути й досить низьким.

У питанні про типологію двомовності погляди вчених також розходяться, що пояснюється різними вихідними позиціями і критеріями класифікації. Найчастіше дослідники беруть до уваги умови формування білінгвізму, розглядаючи такі ознаки як характер зв'язку з мисленням, ступінь володіння іноземною мовою, кількість засвоєних дій, спосіб співвіднесеності мовленнєвих механізмів один з одним і ступінь їх стійкості, тип міжмовного зв'язку (тривалість, стійкість мовного контакту), ступінь відмінності між мовами, які контактують, умови формування білінгвізму, характер ситуації спілкування тощо. Так, Л. Щерба розрізняє два види співіснування мовних систем у свідомості індивіда [Щерба, 2004:314-316]. Під чистою двомовністю Л. Щерба розуміє паралельне, але незалежне вивчення двох мов. Під змішаною двомовністю розуміється двомовність, яка утворюється в результаті порівняльного вивчення двох мов, коли друга мова вивчається на основі першої. За способом

зіставлення двох мов у свідомості білінгва розрізняють координативну двомовність (білінгв володіє обома мовами рівною мірою, переключається з однієї на іншу залежно від ситуації спілкування, дві мови цілком автономні, кожній відповідає свій набір понять, граматичні категорії двох мов також незалежні), субординативну двомовність (білінгв вільно володіє лише рідною мовою, яка підпорядковує в його свідомості іншу, нерідну мову) та змішану двомовність, яка в ідеалі має бути єдиним механізмом аналізу та синтезу мовлення, а існуючі мови відрізняються лише на рівні поверхневих структур [Розенцвейг, 1972:10].

Класифікація типів білінгвізму залишається одним із суперечливих питань теорії білінгвізму, пов'язаних з відмінностями в підходах до досліджуваного явища та розкриттям нових сторін в ситуації білінгвізму. Термінологічна непорядкованість в опису білінгвізму іноді призводить до протиріч у тлумаченні одних і тих самих понять. Без сумніву, створення узагальненої, з дотриманням основних вимог методів системного аналізу адекватної класифікації типів білінгвізму з урахуванням його найважливіших аспектів є на часі.

Розглядаючи аспекти вивчення білінгвізму, а саме, лінгвістичний, психологічний, нейролінгвістичний, соціологічний, педагогічний, літературно-художній, лінгвокультурологічний та когнітивний, зауважимо, що питаннями двомовності більшою мірою займалися і займаються лінгвісти. Основи наукової розробки лінгвістичних проблем білінгвізму закладені в працях І. О. Бодуена де Куртене, Л. В. Щерби, Ф. Ф. Фортунатова, У. Вайнрайха, А. Маргіне, А. Мейе, Е. Хаугена, Г. Шухардта та ін.

Лінгвістичний аспект дослідження білінгвізму полягає в аналізі співвідношення структур і структурних елементів кількох мов, їх взаємного впливу, взаємодії і взаємопроникнення на різних рівнях мов [Дешерієв, Протченко, 1972:28]. При цьому вчені зазначають, що для цього аспекту найважливішим є дослідження прояву інтерференції в процесі використання обох мов, а також визначення у поведінці двомовних носіїв тих відхилень від норм кожної з мов, які пов'язані з їх двомовністю [Вайнрайх, 1979:27].

З лінгвістичним аспектом дослідження білінгвізму тісно пов'язаний психологічний аспект, у якому вивчаються індивідуальні здібності білінгва до оволодіння ним другою мовою. Психологічний аспект відображає специфіку мовленнєвих психофізіологічних механізмів людини, яка використовує в спілкуванні дві мовних системи. Дослідження психологічних основ білінгвізму [Верещагин, 1960; Выготский, 1980:67–72] допомагає глибше зрозуміти лінгвістичні категорії та поняття, які відклалися в мовній свідомості білінгвів, та вивчити вплив білінгвізму на мислення індивіда. У психологічному аспекті білінгвізм характеризується за певними критеріями.

За першим критерієм — кількістю та статусом дій, які виконуються на ґрунті мовленнєвого вміння, — білінгвізм поділяється на рецептивний, який дає змогу білінгву лише зрозуміти мовленнєві утворення, притаманні вторинній мовній системі; репродуктивний, що уможливує відтворювати прочитане або почуте; продуктивний, який дозволяє не лише зрозуміти і репродуктивно відтворювати, але й вільно володіти другою мовою.

За другим критерієм — способом зв'язку мовлення з мисленням — розрізняють два типи двомовності: безпосередню, коли первинні та вторинні мовленнєві вміння пов'язані з мисленням безпосередньо; опосередковану, коли білінгв ставиться до вторинної мови як до кодової системи з метою позначення можливостей первинної мови.

Варто зауважити, що проблема білінгвізму в психологічному аспекті розглядається як проблема володіння різними мовними кодами та взаємодії цих кодів. Засвоєння другої мови теоретично не може бути процесом засвоєння нової системи мислення, а йдеться лише про засвоєння нового коду, який проектується на код рідної мови. Експериментально встановлено, що у білінгва існує єдина система сприйняття і дві окремі системи породження мовлення рідною та іноземною мовами.

Досліджуючи явище білінгвізму, не можна оминати питання, пов'язані з нейролінгвістичним аспектом. Йдеться про дослідження психофізіологічних механізмів породження й розпізнавання мовлення, процесів абстрагування й узагальнення їхньої ролі у процесах мовлення, мовленнєвої поведінки різних ділянок лівої і правої півкулі головного мозку з огляду на їхню функціональну асиметрію, модифікацій моделей церебральної організації в ситуації білінгвізму.

Розподіл функцій півкуль мозку в забезпеченні мовленнєвої діяльності при білінгвізмі залишається в колі пильної уваги дослідників (Н. П. Бехтерева, І. А. Варганян, А. Р. Лурія, Т. В. Черніговська, В. Пенфілд, Л. Робертс, С. Роуз, М. Хант). Доведено, що в умовах двомовності мовленнєві функції білінгва іноземною мовою забезпечуються головним чином структурами лівої півкулі, яка відповідає за аналіз і породження ментальних репрезентацій і їх фонетичної організації, в той час як мовленнєва діяльність рідною мовою забезпечується структурами обох півкуль [Черниговская, 1990:15–17; Черниговская, Светозарова, 2000: 24–26].

На нашу думку, застосування методик і моделей нейролінгвістичного програмування як напряму вивчення оптимізації комунікативних процесів і комунікативного впливу, сприятиме глибшому розумінню сутності та природи явища білінгвізму.

Соціолінгвістичний (соціологічний) аспект дослідження двомовності полягає у визначення обсягу суспільних функцій і сфер застосовності кожної з двох мов, якими користується двомовне населення [Дешериев, Протченко, 1972:33]. До завдань соціолінгвістичного дослідження білінгвізму відносимо: з'ясування умов виникнення двомовності; з'ясування ролі соціальних чинників у розвитку білінгвізму; встановлення меж максимального та мінімального прояву мовної інтерференції; встановлення ступеня вільного володіння другою мовою тощо.

Педагогічний (методичний, дидактичний) аспект вивчення білінгвізму ґрунтується на лінгвістичному, психологічному та соціолінгвістичному аспектах. Педагогічний аспект білінгвізму включає питання активного та пасивного знання мови і ставить за мету розробку методів і прийомів навчання мов за умови білінгвізму (природного або штучного), оскільки будь-яка ситуація двомовності спричинює виникнення проблем у навчальному процесі. Педагогічний аспект дослідження білінгвізму в Україні безпосередньо пов'язаний з особливостями навчання іноземної мови поза природного мовного середовища і не може лишитися поза увагою дослідників білінгвізму.

Літературно-художній (літературознавчий) аспект білінгвізму пов'язаний з аналізом художньої літератури, написаної письменниками-білінгвами та її сприйняттям білінгвальними соціумами. На мовному матеріалі художніх творів досліджуються джерела формування білінгвізму письменників, вплив білінгвізму на формування особистості, специфіка мовленнєвої поведінки білінгва, лексикони білінгва в ситуаціях авторського перекладу, причини міжмовних переключень кодів, інтерферентні явища у мовній картині світу письменника-білінгва.

Зауважимо, що кожен з аспектів білінгвізму існує у тісному взаємозв'язку з іншими аспектами і передбачає використання методів та методик суміжних наук. На необхідність об'єднання зусиль лінгвістів, психологів, соціологів, педагогів, літературознавців в дослідженні білінгвізму звертає увагу У. Маккей. Він зауважує, що кожна з наук нерідко переслідує лише специфічні цілі у вивченні двомовності, іноді розцінюючи ситуацію білінгвізму як щось випадкове, побічне, другорядне [Maskey, 1968:580–584]. Як наслідок, ця складна й багатоаспектна проблема залишається досі не цілком висвітленою.

На сьогодні не повною мірою досліджений лінгвокультурологічний аспект двомовності. Вивчаючи проблему білінгвізму слід зауважити, що засвоюючи іншу мову, індивід долучається до іншої культури, адже ідея нерозривності зв'язку мови та культури домінує у працях Б.-Л. Уорфа, О. О. Потєбні, О. І. Чередниченка, Р. Кіся, Л. Масенко, Ю. І. Шевельова, О. Пономаріва. Мова, сегментуючи певним чином оточуючу дійсність, наділяючи різною значущістю її факти, творить власну лінгвокультурну картину світу. За умови двомовності індивід має справу не лише з двома різними мовними системами, а й з різними системами культур [Кісь, 2002:11], що призводить до культурно-естетичної двомовності, формування білінгвокультурного індивіда. Поряд з мовною та мовленнєвою компетенціями формується компетенція культурна, що передбачає знайомство індивіда з елементами когнітивної бази іншомовної лінгвокультурної спільноти.

Теорія двомовності набуває нового когнітивного й комунікативного пояснення з позицій когнітивної лінгвістики, яка виходить із філософського трактування когніції на базі людського досвіду і системно-діяльнісного розуміння вербальної взаємодії, мовної свідомості й мови

[Шевченко, 2004:202-205]. Когнітивний аспект білінгвізму передбачає дослідження когнітивних стратегій оволодіння другою мовою й користування нею, специфіки ментальності двомовного індивіда, кореляцій між когнітивними та мовними структурами, формування проміжної системи та міжмовних кодових переключень.

Двомовність та інтерференція як її основний прояв є практично недослідженим явищем у площині когнітивної лінгвістики [Takakuwa, 2000:225], що дозволяє аналізувати й інтерпретувати причини її виникнення та механізми реалізації з позицій когнітивно-комунікативного підходу.

Отже, лише за умови системного підходу до розгляду низки аспектів вивчення білінгвізму є підстави очікувати відповідних результатів експериментального дослідження, що сприятиме опису явища двомовності, розкриттю сутності процесу породження, сприйняття і розуміння мовлення білінгвів та забезпеченню ефективності міжмовного спілкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: КомКнига, 2005. — 576 с.
2. Блумфилд Л. Язык: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1968. — 607 с.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / Пер. с англ. языка и комментарий Ю.А. Жлуктенко. Вступ. ст. В.Н. Ярцевой. – К.: Вища школа, 1979. – 263 с. – С. 22
4. Верещагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия. — М.: Изд-во МГУ, 1960. — 160 с.
5. Выготский Л.С. К вопросу о многоязычии в детском возрасте // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. — М.: Изд. Моск. ун-та, 1980. — С. 67-72.
6. Герд А.С. Введение в этнолингвистику: Курс лекций и хрестоматия. – 2-е изд., исправ. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 457 с.
7. Дешериев Ю.Д., Протченко Н.Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия // Проблемы двуязычия и многоязычия. – М.: Наука, 1972. – С. 26–42.
8. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів: Літопис, 2002. – 304 с.
9. Розенталь Д.Э., Теленкова Н.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
10. Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. – Л.: Наука, 1972. – 80 с.
11. Філософські питання мовознавства / Відп.ред. В.М. Русанівський. — К.: Наукова думка, 1972. — 199 с.
12. Черниговская Т.В. Латерализация языков у билингва // Вестник МГУ. – М., 1990. – № 2. – С. 15-25.
13. Черниговская Т.В., Светозарова Н.Д. и др. Специализация полушарий головного мозга в восприятии просодических характеристик речи // Физиология человека. – М., 2000. – Т. 26. – № 2. – С. 24-29.
14. Шевченко І.С. Становление когнитивно-коммуникативной парадигмы в лингвистике // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2004. – № 635. – С. 202-205.
15. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 432 с.
16. Diebold A.R. Incipient Bilingualism // Language. – Baltimore, 1961. – Vol. 37, № 1. – P. 97–112.
17. Nakata K. Mirror of Language: The Debate on Bilingualism. – New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1986. – 268 p.
18. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // The Ecology of Language. – Stanford: Stanford University Press, 1972. – P. 79–109.
19. Mackey W. F. The Description of Bilingualism // Readings in the Sociology of Language. — The Hague: Mouton, 1968. — P.554-584.
20. Romaine S. Bilingualism. – Oxford: Blackwell Publishing, 2004. – 384 p.

21. Takakuwa M. What's Wrong with the Concept of Cognitive Development in Studies of Bilingualism? // Bilingual Review. — Volume 25.— Issue 3. — Bilingual Review Press, Gale Group, 2000. — P.225.
22. Walters J. Bilingualism: The Sociopragmatic-Psycholinguistic. — New York: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. — 323 p.